

ב. "וְאִשָּׁה אַחַת... צַעֲקָה אֶל אֱלֹהִים" (פסוק א)

מהי כוונתן של המילים "צַעֲקָה אֶל אֱלֹהִים"? האם כוונתן לכך שאת דבריה המובאים בהמשך פסוק א: "עֲבַדְךָ אִישִׁי מֵת... וְהַנְּשָׂה בָּא לְקַחַת אֶת שְׁנֵי יְלָדֵי לֹו לְעֲבָדִים" אמרה האישה בהרמת קול? אם כן, מדוע הרימה את קולה? האם בתוכנם המזעזע של דבריה אין די כדי לעורר את רחמי הנביא, עד שצריכה הייתה לאמרם בצעקה?

'הצעקה אל המלך' הייתה מוסד חברתי קבוע בעולם המקראי,¹ ואין קיומו מותנה דווקא בהרמת קולו של ה'צועק' אל המלך, אף ששמו של מוסד זה ודאי נגזר מכך שבדרך כלל הייתה הפנייה אל המלך נעשית בהרמת קול. לעתים מזומנות היה המלך נקרה בדרכם של נתיניו, ואפשר שאף היה יוצא בזמנים קבועים במיוחד לשם כך. או אז היה רשאי אזרח, שראה עצמו מקופח ומנוצל שלא כדין, לגשת אל המלך ולשטוח לפניו את טענתו על העוול שנעשה לו. הצועקים אל המלך היו לעתים קרובות אלמנות שמעמדן החברתי הרעוע נוצל על ידי אנשים רעי לב.

הפנייה אל המלך נעשתה בדרך כלל בלשון כעין זו: "הושיעה המלך!". על כך היה המלך עונה: "מה לך?", וכאן היה הצועק מתחיל לגולל את סיפורו ולתבוע את עשיית דינו. כאשר הצדיק המלך את הפונה אליו - ולא תמיד כך היה הדבר - הוא ציווה לתקן את העוול ולהושיע את העשוק מיד עושקו.

הנה דוגמאות מן המקרא לתפקודו של מוסד חברתי זה:

בשמ"ב י"ד מסופר על האישה החכמה מתקוע, שהתחפשה לאלמנה הלובשת בגדי אבל, ובבואה אל דוד (שם, פסוקים ד-ה) "וַתֹּאמֶר: הוֹשִׁיעָה הַמֶּלֶךְ! וַיֹּאמֶר לָהּ הַמֶּלֶךְ: מַה לָּךְ?". אז גוללה 'האלמנה' סיפור קשה על תביעת המשפחה להמית את בנה היחיד שנותר לה, והמלך נענה לה ואמר (שם, ח): "לְכִי לְבֵיתְךָ וְאֲנִי אֲצַנֶּה עִלְיֶךָ".²

במל"א כ' מסופר על אחד מבני הנביאים שהתחפש לאיש מוכה ופצוע "וַיַּעֲמֵד לְמֶלֶךְ עַל הַדָּרֶךְ... וַיְהִי הַמֶּלֶךְ עֹבֵר, וְהוּא צַעֲקָה אֶל הַמֶּלֶךְ... (פסוקים לח-לט). הוא מגולל את סיפורו לפני אחאב, אולם המלך מצדיק דווקא את אותו שר צבא שכביכול הִפָּה את החייל שהתרשל במילוי חובתו במלחמה.

במהלכם של פרקי אלישע אנו מוצאים את 'הצעקה אל המלך' בשני מקומות: בעת המצור הארמי על שומרון מסופר בפרק ו' (פסוקים כו-כח): "וַיְהִי מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל עֹבֵר עַל הַחֲמָה, וְאִשָּׁה צַעֲקָה אֵלָיו לֵאמֹר: הוֹשִׁיעָה אֲדֹנָי הַמֶּלֶךְ!... וַיֹּאמֶר לָהּ הַמֶּלֶךְ: מַה לָּךְ?". האישה פורשת לפני המלך את סיפור ההסכם שהִפָּרָה חברתה בעניין אכילת הבנים.

1. בארצות באזורנו שבהן התקיימה מלוכה מסורתית, כגון בתימן המלוכנית, התקיים מוסד זה עד קרוב לימינו.

2. על ההיבט החברתי-משפטי של סיפור זה עמדתי במאמרי "ויברח אבשלום... ואבשלום ברח... ואבשלום ברח...", מגדים יא, תמוז תש"ן, עמ' 65-66.

כמובן שאין ביד המלך להושיעה, והוא קורע את בגדיו בצער בשמעו את סיפור הצועקת אליו.

בפרק ח' מסופר על האישה השונמית, שכנראה התאלמנה מאז הסיפור הקודם אודותיה (בפרק ד'). כאשר שבה מגלותה בארץ פלשתים, גלות שנמשכה שבע שנות רעב, מצאה את ביתה ואת שדה תפוסים על ידי אחרים, "וַתֵּצֵא לַצֵּעַק אֶל הַמֶּלֶךְ אֶל בֵּיתָהּ וְאֶל שַׂדְּהָ... וַיִּשְׁאַל הַמֶּלֶךְ לְאִשָּׁה וַתִּסְפֹּר לוֹ" (פסוקים ג-ו). דברי האישה ודברי המלך אמנם אינם מובאים שם בציוטט ישיר, אולם ברור שהאישה פתחה את דבריה בפנייה הקבועה 'הושיעה אדוני המלך!', והמלך שאל לה 'מה לך?', ואז סיפרה לו. במקרה זה נחלץ המלך להושיעה: "וַיִּתֵּן לָהּ הַמֶּלֶךְ סָרִיס אֶחָד לְאֵמֹר: הָשִׁיב אֶת כָּל אֲשֶׁר לָהּ..." (פסוק ו).

מסתבר, כי אף 'הצעקה אל ה' המופיעה בכמה מקומות במקרא, עשויה להתפרש באופן דומה, ולא כביטוי להרמת קול בעלמא. הפונה אל ה' הרי אינו זקוק כלל להרים את קולו - "הַנִּטְעֵ אֲזֵן הָאֵל יִשְׁמָע?" (תהילים צ"ד, ט).³ הצעקה אל ה' אף היא עשויה להיות מעין 'הצעקה אל המלך' - אל מלכו של עולם. זוהי פנייתו של העשוק, שאין בעולם הארצי מי שיעשה את דינו, והוא מוסר את דינו לשמים, כדי שה' יצילנו מיד עושקו ויעשה את דינו בארץ.⁴

כך כבר מבראשית, כאשר אמר ה' לקין (בראשית ד', י): "מָה עֲשִׂיתָ, קוֹל דְּמֵי אָחִיךָ צֹעֲקִים אֵלַי מִן הָאֲדָמָה". להבל אין גואל דם שיגאל את דמו השפוך מידי שופכו, ודמו צועק מן האדמה. צעקה זו - באלם קול - מגיעה אל בורא עולם, הנחלץ לעשות את דינו של הבל הנרצח בקין רוצחו: "וַעֲתָה, אֲרוּר אֶתְּהָ מִן הָאֲדָמָה אֲשֶׁר פָּצְתָה אֶת פִּיהָ לְקַחַת אֶת דְּמֵי אָחִיךָ מִיָּדְךָ" (שם, יא).
ובהקשר משפטי נאמר בשמות כ"ב, כב-כג:

כָּל אֱלֹמָנָה וַיְתוֹם לֹא תַעֲנוּן.

אִם עֲנָה תַעֲנֶה אֶתוֹ, כִּי אִם צֹעֵק יִצְעַק אֵלַי

שָׁמַע אֲשַׁמַּע צֹעֲקָתוֹ.

וְחָרָה אַפִּי וְהִרְגֵתִי אֶתְכֶם בְּחָרֵב

וְהָיוּ נְשִׁיכֶם אֱלֹמָנוֹת וּבְנֵיכֶם יִתְמִים.

ובסמוך נאמר (שם, כה-כו):

3. "המשמיע קולו בתפילתו הרי זה מקטני אמנה (רש"י: כאילו אין הקב"ה שומע תפילת לחש)" - ברכות כד ע"ב.

4. וחז"ל הזהירו משימוש שאינו מבוקר בכך: "אמר ר' יצחק: ג' דברים מזכירין עוונותיו של אדם... ומוסר דין על חברו (רש"י: כמו 'שפוט ה' בְּיָנִי וּבְיָנֶיךָ' [בראשית ט"ז, ה] אומרים: כלום ראוי הוא שיענש חברו על ידו?)" - ראש השנה טז ע"ב.

אם חבל תחבל שלמת רעך, עד בא השמש תשיבנו לו.
 כי הוא כסותה לבדה, הוא שמלתו לערו, במה ישכב?
 והיה כי יצעק אלי, ושמעתי כי חנון אני.

'הצעקה אל המלך' ו'הצעקה אל ה', שתיהן נגזרות אפוא מאותו מוסד חברתי של פנייה אל השליט שיעשה דין נתינו העשוק, אלא שהאחת נעשית אל השליט הארצי והאחרת אל השליט בעולמו.

אולם איזה מקום יש ל'צעקה אל הנביא'? הניתן לשייך את הנאמר בסיפורנו: "וְאִשָּׁה אַחַת מְנַשֵּׂי בְנֵי הַנְּבִיאִים צַעֲקָה אֶל אֱלֹהִים" לאותו מוסד שדנו בו עתה? והרי הנביא אינו שליט, ואין בכוחו להציל עשוק מיד עושקו, ומה אפוא המקום לצעקה אליו?⁵ עם זאת, הסיטואציה שבה אלמנה פונה לעזרה, בשעה שנושה קשה לב מתכוון לקחת את שני ילדיה לו לעבדים, היא דווקא סיטואציה אופיינית למוסד 'הצעקה'. מדוע לא 'צעקה' האישה בסיפורנו אל המלך? נראה, כי מן המלך לא הייתה לה כל ציפייה להיושע. לקיחת בנים לעבדים בשל חוב הוריהם הייתה כנראה מעשה נורמטיבי בחברה הישראלית בדור זה (ובדורות רבים נוספים), וזאת בניגוד גמור לדיני התורה.⁶ המלך אפוא לא היה 'מושיע' את האישה, אלא מצדיק דווקא את הנושה. נראה שהאישה באה ל'צעוק אל אלישע' מחמת היותו נביא המייצג את שולחו. כלומר, צעקתה היא מעין האמור בפרשת משפטים ביחס לאלמנה ויתום הצועקים אל ה' כנגד המענה אותם. אלא שהצעקה אל ה' שם מביאה לעונשו של המענה אותם, ואילו האישה הצועקת אל אלישע, אין עניינה בעונש לנושה, אלא בפתרון מעשי ומיידי של מצוקתה, לבל ילקחו ממנה ילדיה לעבדות. היא פונה לאלישע בידעה כי נביא זה מסייע לנזקקים, ובייחוד הוא דואג לתלמידיו בני הנביאים, והרי אישה המנוח היה אחד מהם, ואלישע הכירו.

ובכן, מה סברה האישה: כיצד יסייע אלישע בידה? אין זה מסתבר שהיא ציפתה שהנביא יחולל נס כה חריג כדי לפתור את מצוקתה,⁷ ואפשר שבכלל לא ציפתה לנס, אלא להתערבותו של הנביא, שיצילנה מן הנושה בדברים שיקח עמו, כגון שיוכחו על כוונתו הרעה, וינסה להניאו מלהגשימה, אולי על ידי איום בעונש.

5. במקום נוסף אנו מוצאים צעקה אל אלישע. כשאחד מבני הנביאים איבד את גרזנו במי הירדן: "וַיִּצְעַק וַיֹּאמֶר: אֵהָה אֲדֹנָי, וְהוּא שְׂאוּל" (ו', ה). אפשר ששם כוונת הכתוב לומר שהלה אכן הרים את קולו, בתגובת צער ספונטנית: "אֵהָה אֲדֹנָי". מאידך, מדוע הוא מרגיש צורך להפנות את קריאת צערו זו אל אלישע דווקא? נשוב ונעיין בדבר זה להלן 'הצפת הגרזן' ג.

6. דיני התורה הנוגעים לעבדות בהשוואה לדיני העמים באותה תקופה יידונו בנספח לסדרת עיונים זו.

7. ועל כן אמרנו בעיון א, בדיון על מבנה הסיפור, כי בדברי אלישע בפסוקים ג-ד מצויה התפנית הדרמטית במהלך הסיפור.

מדוע אפוא לא פנה אלישע אל הנושה, כמצופה? הרי בכך שאלישע הציל את אלמנה זו ואת בניה, לא פתר את בעייתן של אלמנות נוספות העומדות לפני גורל דומה, ולא נאבק כלל בשורש הרע: בנושה המסוים הזה, ובנורמה החברתית המאפשרת לו ולנושים אחרים לנהוג בדרך זו!

אלישע אינו נביא מוכיח. דרכו הנבואית אינה כדרך אליהו רבו "בסופה ובסערה", אלא "בשובה ונחת". על שפתיו לא עולה תוכחה חריפה, ואת הופעותיו אין מלוות גזרות פורענות. ממילא, אין הוא פועל לשינוי סדרי החברה ולהפיכתם. דרכו היא בהבאת ישועה ופדות לעמו וליחידיו.

אפשר, שאין אלישע רואה סיכוי בזמנו לתיקון החברה, ולפיכך הוא מתמודד עם הבעיה המסוימת הזאת, ועושה לפתרונה.⁸ דרכו בפתרון בעיה זו אופיינית: הוא מעדיף לפתור את מצוקתה של האלמנה, לא על ידי התנגשות חזיתית עם הרע החברתי (- עם הנושה), אלא על ידי השמטת הקרקע מתחת לרגליו - על ידי ביטול העילה לקיומו. אם יהיה לאישה כסף כדי לפרוע את חובה, ואף לחיות בהמשך ברווחה מסוימת, לא יהא עוד מקום לניצול ולאכזריות כלפיה. לשם כך יש צורך בעשיית נס, ודרך זו עדיפה בעיני אלישע על פני דרכים אחרות. הנס נרתם כאן להצלתה של האלמנה, מתוך תפיסה שיש בזאת תרומה צנועה גם לתיקון מוסרי חלקי של החברה, ולתיקונו של עולם בכלל; אך כיוון שכך הייתה דרכו של אלישע, נראה שקלקול חברתי זה המשיך ללוות את חי ישראל בארצו גם בדורות הבאים.⁹

8. כפי שראינו, אף האלמנה לא באה לצעוק לפני אלישע על מנת שיתקן את סדרי החברה המקולקלים ואף לא את העוול המשפטי שנעשה לה. צעקתה נוגעת בשאלת הגמול האלוהי ליראי ה'.

9. נראה שעל מכירת לווים עניים שלא היה בידם לפרוע את חובם מוכיח עמוס את בני דורו (ב', ו): "על מִכְרֵם בְּקֶסֶף צָדִיק (- זכאי, שלא נמכר בגנבתו) וְאֶבְיוֹן בְּעֶבֶר נְעָלִים", ושוב (ח', ו): "לְקַנּוֹת בְּקֶסֶף דָּלִים וְאֶבְיוֹן בְּעֶבֶר נְעָלִים". מי שכנראה הצליח לתקן קלקלה זו על ידי קבלת הסכמת העם לשמיטת חובות כללית הוא נחמיה, כמתואר בנחמיה ה', א-יג.